

Askkopparnas tid är förbi

Konstruktionen av den aktive och passive rökaren 1870–1939

LARS I. ANDERSSON

Diskussionen om rökning har under senare år varit livlig.

*Debatten är inte på något sätt ny utan fortsätter en ned-
ärvd diskursiv repertoar. Argumenten har inte förändrats
mycket sedan sekelskiftets hårda strid kring tobaken.*

*Kraften i antirökningen idag är mindre en produkt av ny
kunskap än en följd av att den liksom då fyller en funktion
i de stora sociala och politiska motsättningar som präglar
dagens samhälle.*

Problemställning

Få människor har väl kunnat undgå den frekventa kampen mot rökningen under de senaste åren. Rörelsen mot tobaken är internationell med USA som mest aktiva land. Oftast framställs kampen mot tobaken ur ett s.k. upplysningsrationalistiskt perspektiv. Forskningen har påvisat de stora hälsorisker som är förenade med rökning och föreslagna åtgärder följer logiskt på den nya kunskapen. Varken kunskapen om effekterna av tobak eller den politiska kampen mot tobak är dock ny. Snarare är nuvarande debatt en fortsättning på en diskussion som ständigt har förts sedan andra halvan av 1800-talet då den åter aktiverades.

I denna artikel ämnar jag med en diskur-

siv metod analysera kampen mot rökningen i Sverige 1870–1939 då rökaren, aktiv eller passiv, konstruerades i de offentliga diskurser där tobaken inordnades i ett politiskt och socialt sammanhang. Genom denna analys påvisas att politiseringen av rökningen har ett tydligt samband med andra samhällsrörelser och den utveckling dessa rörelser prioriterar. Dagens diskurser om rökningen är i princip desamma som före andra världskriget och dess framgång i nutiden mindre en produkt av ny kunskap än av ökad övertalningskraft i en förändrad samhällelig situation. Artikeln kommer att diskutera hur kampen mot rökningen relaterar till andra diskurser historiskt och i avslutningen exemplifiera hur sådana relationer fortfarande är giltiga för att förklara dagens förhållanden.

Tidigare har anti-rökningen som histo-

Lars I. Andersson disputerade 1995 på en avhandling om kommunalskattefrågan under mellankrigstiden. För närvarande är han t f universitetslektor i historia vid Lunds Universitet samt verksam i ett projekt om Sveriges stabila fred.

¹ Rubriken återgår på en diskussion i en senare i artikeln citerad riksdagsdebatt 1930.

riskt fenomen behandlats av Sven-Åke Lindgren. (1993.) Hans doktorsavhandling behandlar till delar samma empiriska material som föreliggande artikel och är naturligtvis mer utförlig i sidoblickar mot andra njutningsmedel. Denna artikel kommer emellertid att skilja sig från Lindgrens bok på flera punkter. För det första följer jag konsekvent den diskursiva metoden. Lindgren utgår också delvis från denna men reducerar så småningom diskurserna till tankefigurer i Johan Asplunds efterföljd. För det andra kopplar jag mer systematiskt anti-rökningen till de större politiska och sociala frågorna. Skillnaderna mellan lokala och globala diskurser blir därmed väsentlig. För det tredje följer därav att jag betonar sexualiteten och anarkin som till rökningen kopplade hotbilder vilka manifesteras i köns- och generationsfrågan, klassfrågan, den nationella frågan och elitaspekten i diskurserna kring tobaken. Lindgren valde i stället att koncentrera sig på autonomibegreppet inom den liberala diskursen.

Diskurser

En undersökning om motståndet mot tobaken kan knappast gå förbi Michel Foucault. Denne har i sin historiska forskning ständigt kommit tillbaka till sambandet mellan sanning och makt, till den lokala kunskapens relation till den globala, till de intellektuellas roll i samhället. (Foucault 1980.) Han påpekar att det moderna samhällets framväxt betingas av en sammanflätning av kunskap och makt, inordnad i vissa strategier som styr och är styrda av lokala taktiker. I motsats till det modernas idealbild med rationell styrning via kontrollerbara hierarkier

finns det i makt- och kunskapsrelationerna inget centrum som effektivt kan styra. Makt och sanning är inordnade i instabila relationer. Dessa makt- och kunskapsrelationer är nedlagda i diskurser med vilket menas institutionaliserade former för att tala om språkligt konstruerade objekt, former som skapar ordning och sammanhang i tillvaron, förklarar genom att fastställa orsakssamband, skiljer ut sanning från icke-sanning med epistemologiska krav på kunskapsproduktionen. Makt och kunskap är förenade i diskursen. (Foucault 1980: 112; 1990: 93–102.)

Michel Foucault lägger stor vikt vid naturvetenskapernas framväxt och inte minst den medicinska kunskapen därför att den ställer frågan om liv eller död, det skarpaste av maktmedel. I 1700-talets merkantilistiska ordning hade befolkningspolitiken en central plats men evolutionsteorins seger under 1800-talet förstärkte medicinens position. (Foucault 1980: 125 ff.) Utvecklingstanken ställde emellertid också barnen i fokus och den pedagogiska vetenskapen tillväxte med rask takt. Såväl läkarna som lärarna hade kunskapen som kontrollerade livet. I det slutande 1800-talet blev barnen en grupp som ständigt övervakades och utforskades men som Foucault visar utvecklades den övervakande diskursen så att föräldrarna så småningom kom i centrum i frågor om sexualitet och vansinne. (Foucault 1980: 119 f.) De lokala diskurserna kring rökningen var en annan utlöpare av denna maktkamp kring individen och familjen. Från 1880-talet blev rökningen ett ämne för ständig diskussion mellan föräldrar och barn, mellan lärare och barn, mellan läkare och patienter, mellan och inom medborgarna.

De lokala diskurserna är inte frikopplade från de globala där de stora frågorna om det rättvisa, det fria och det goda ställs fram. Den så kallade taktiska diskursen, den lokala, är ett utflöde av maktens strategier men påverkar också denna därför att relationerna är instabila och byggda på hegemonier. (Foucault 1980: 100 ff.) I de lokala diskurserna kring rökningen dominerade den professionaliserade medicinska kunskapen tillsammans med den liberala teologin som var det religiösa svaret på evolutionsteorins framväxt samt progressivt sociala idéer där rationaliteten bildade fundamentet. Deras framgång var beroende av förhållandet till den större kunskapen om samhället och den förändrades över tid.

Kampen mot rökningen och rökarna fördes med samma argument 1870–1939 som i dag. Argumenten kan sammanställas i sex över tiden stabila lokala diskurser där den professionaliserade kunskapen uttolkar rökningen, placerar in den i ett ordnande sammanhang och relaterar sitt projekt till andra diskurser. De professionella äger både makt och kunskap men måste förhålla sig till annan makt och kunskap antingen som motståndare eller administratör. I diskurserna kring rökningen är det mestadels administratörerna som talar i min artikel.

Diskurserna följer en egen logik som inte får ses som en avbildning av någon underliggande realitet kring rökningens effekter eller det faktiska bruket av tobak. Som kommer att framgå ligger den logiska slutpunkten för rörelser mot laster i förbudet. Däri finns ingen skillnad mellan dagens och gårdagens debatter. Det som intresserar från en nutida utgångspunkt är i stället vilken makt den lokala kunskapen besitter, hur

dess sanningar relaterar till andra sanningar, lokala och globala. Tentativt måste antas att de professionella i dag har större möjligheter att låta lokala diskurser penetrera globala och att förbindelserna mellan lokala diskurser mångfaldigats. Fler människor är involverade i kunskapens institutioner: universiteten, skolorna, sjukhusen och den sociala politiken. Mer avgörande är dock förmodligen förändringar i de större diskurserna. Under det kalla krigets tid var det globala våldet, atombomben och erfarenheterna från kriget, det stora hotet och rädslan för utplåning underordnade för en tid diskurserna kring hälsa och uppfostran. Inte mindre övertalande var diskurserna om de totalitära staternas framväxt. På samma sätt fungerade konflikten kring det rättvisa samhällets utseende, revitaliseringen av marxismen och liberalismen från 1960-talet. Ganska snart försvagades dessa konflikter. Med murens fall kunde slutligen historiens slut proklamerats och våldsdiskursen förlorade sitt övertag när stormaktskonflikten dog. Historiens slut har emellertid proklamerats tidigare i rationalitetens och upplysningens namn och som senare år påvisat är inte våldet pacificerat, snarare tvärtom. Däremot måste våldet tolkas i en annan ordning än tidigare, en ordning som då också ligger närmare tiden före 1939 än det kalla kriget. Inte heller har de politiska partiernas försvagning under senare år en nödvändig giltighet för framtiden, lika lite som deras svaghet tidigare var en konstant företeelse. Därför bör det inte heller tas för givet att den professionaliserade kunskapens nuvarande position är stabil.

I det följande presenteras de sex lokala diskurser som styrde debatten om rökning

1870-1939. Deras inbördes förhållande och övertalningskraft påvisas i den kronologiska genomgången men resultaten kommer systematiskt att utvärderas i den avslutande delen av uppsatsen. Där relaterar jag också anti-rökningen till de större diskurserna om samhället.

1. *Den moraliska diskursen*: tobaksmotståndet hängde samman med ökad religiositet och ökade moraliska krav på individen. I Sverige var det missionsfolket som tidigt kom ut i kampen mot tobaken. Missionspastorn Paul Peter Waldenström använde begreppen synd och onaturlighet som bärande argument mot rökningen. Det innebar att rökaren syndade mot sin hälsa och prygav sin naturgivna frihet och det naturliga levnadssättet. (Waldenström 1893: 13 f.) Läkare och lärare följde den moraliska diskursen men tenderade att koncentrera sig mer på tobakens samband med egoism, dryckenskap, vansinne, kriminalitet och prostitution. (Selldén 1893: 11.) En tredje hållning byggde på en amerikansk rörelse för hälsans adelskap som statusgivande kategori i det moderna samhället. Det tolkades i hygieniska termer som att det var synd att inte maximera sin egen livslängd. Rökarna bröt mot detta postulat, enligt hygienikerna. (Berg 1915: 29.) Inom denna rörelse beskrevs tobaken gärna som en sirén, alltså ett sådant väsen som lockade Odysseus med sin skönhet men samtidigt dolde sin drakstjärt.²

² Palmblad (1990:199 ff.) använder begreppet mediko-teologi för att beskriva den kontinuitet som finns i den hygieniska diskursen så att sekulariseringen av vetenskapen inte ska ses som innebärande ett tydligt brott i utvecklingen. Jfr även Foucault (1985:12) samt Fenn (1990).

2. *Den medicinska diskursen*: på individnivå konstituerades rökningen som den farligaste av laster och nikotinet som det giftigaste av gifter. Nikotinförgiftningen, akut eller kronisk, var en ohygglig företeelse och mångfaldiga var de exempel på unga män som dog i förtid av rökningen. Många andra sjukdomar följde på rökningen, främst hjärt- och lungsjukdomar. Tidens fasa var lungtuberkulosen och läkarna fann det otvetydigt att rökningen var en bidragande faktor till sjukdomens uppkomst. Med metaforen pest analyserade medicinarna de framtida följderna av den tilltagande cigarett-rökningen. På samhällsnivå skulle det innebära att folkstammens överlevnad hotades av degenerering. Vid inmönstringen av unga män till militärtjänst hade skadorna redan uppmärksamats i slutet av 1800-talet, liksom man såg en ökad sjuklighet hos skolbarnen. I båda fallen kunde mätningar exakt påvisa utfallet och bilda underlag för lämpliga åtgärder.

På samhällsnivå var också den passiva rökningen ett stort hälsohot även om bilden inte fanns. Otaliga var historierna om småbarn som dött av sina fäders rökning och kvinnor som drog på sig lungtuberkulosen genom att leva med eller kyssa sina rökande män. De passiva rökarna var i allmänhet kvinnor och barn men också personer med kroniska katarrer, allergier eller lungproblem. (Berglund 1920.) Det behövde emellertid inte finnas något uttalat hälso-skäl. Många människor kunde helt enkelt inte stå ut med rökarna i omgivningen och efter första världskriget blev passiv rökning ett hot mot de goda sederna, ett pöbelmärke på folket.

3. *Den pedagogiska diskursen*: med de mo-

raliska och medicinska följderna i åtanke utbildades en pedagogisk diskurs kring rökningen. Farsoten måste stoppas med upplysning och förbud mot tobaksrökning för ungdomar. Kvinnorna behövde utsättas för en särskild omsorg som uppbringare av nästa generation. Även rökande män blev emellertid med tiden uppmärksammade därför att de i sin egoism störde icke-rökarnas välbefinnande. Konkret fanns ett ständigt problem med tilltagande rökning bland barn och kvinnor vilket behövde beivras. Rökningen var alltid på väg ned i åldrarna och kring 1900 spreds berättelserna om småpojkar i tobaksaffärer trots att de inte ens nådde upp till disken. Inte minst fanns i bakgrunden eskalationstanken om rökningen som inkörsport till onda seder. (Thunberg 1915; Berglund 1920: 58.)

4. *Den ekonomiska diskursen*: med insikten om att industrisamhället drabbades av konjunkturen och behövde offentlig service blev rökningen en ekonomisk fråga. Stora summor lades ner på tobaksinköp vilket sänkte sparandet och hotade fattigvården med stora utgifter. Om tobaken försvann skulle rökarnas ekonomiska situation förbättras och pengar frigöras för samhällets omsorg om de fattiga. Inte minst hotet om ålderdomen motiverade att konsumtionen reglerades så att folkhushållets resurser inte överansträngdes. Så småningom riktades intresset också mot tobaksföretagen och dess vinster. Företagen konstruerade behovet av tobak och samhället förlorade stora summor på improduktivt arbete. Statsekonomiskt var tobaken emellertid framför allt kopplad till försvaret och pensionerna där reformer följdes av ökad tobaksskatt. Med monopoliseringen av produktionen 1915 tydliggjordes

detta så att det blev ett moraliskt problem. Företagsekonomiskt importerades delvis den amerikanska diskursen om cigaretternas menliga inverkan på produktiviteten. Thomas Edison och Henry Ford var centrala företrädare för denna tes där cigaren i motsats till cigaretten betraktades som befrämjande för produktiviteten. (Lindgren 1993: 131 ff.) Denna argumentering har generellt haft svårare att få genomslag i Europa men penetrerade 1930 års riksdagsdebatt. (Protokoll AK 1930, 14, 49; jfr Baron 1982.)

5. *Den estetiska diskursen*: drinkarnas gud var Bacchus; rökarnas var Baal, smuts-guden. Denne var ondare än Bacchus. Rökarna smutsade inte ner bara sig själva, sina kläder och sina hem. De förstörde också miljön för andra. Särskilt för kvinnorna behövde det estetiska argumentet påtalas. Ungdomen försvann tidigt med tobaken och därmed också skönheten. Snusarna var inte mycket bättre när de spred sitt avfall överallt och ständigt luktade illa om munnen. Ett samhälle med tobak kunde aldrig bli rent. I en tid när ekologi och hälsa verkade övertalande i kampen mot industrialiseringen blev renhet en mycket viktig kategori. (Selldén 1897: 10.)

6. *Den politiska diskursen*: att röka var inte politiskt neutralt men rökarnas och icke-rökarnas position skiftade över tiden. Den tidiga kampanjen var riktad mot arbetarna och den konstruerades i nationella termer som nationalföreningar och rörelser för nationens framtid. Militärer, läkare, lärare och präster gick i bräschen för motståndet. (Laurent 1896: förordet.) Åren före första världskriget inordnades rökningen i de olika aktivismerna. Rökaren blev en generell avvi-

kare. Under världskriget uppfattades rökningen som en del av jobberiet. 20-talet blev mer tvetydigt i politiska termer men på 30-talet återkom tobaken i den nationella aktivismen kopplad till ideal om befolkningspolitik, fysisk styrka, sundhet och i en diskurs utgående från religiositeten och nykterheten. Därmed återvände man också tydligt till en underordning av kvinnor och ungdomar. Den politiska diskursen behövde emellertid också beakta implementeringsproblem när kraven på förbud och regleringar penetrerade debatten.³

Diskurser och samhällliga förändringar

De lokala diskursernas förmåga att styra individuellt beteende beror på de maktmedel dess företrädare besitter. Dessa är starka i förhållande till beroende grupper som ungdomar, fattiga och sjuka men mindre tvingande för medborgare som kan förhålla sig friare till de medicinska, sociala och pedagogiska diskurserna. Foucault menar att de lokala diskursernas makt ökar med det moderna samhällets tillväxt men detta kan knappast förklara de cykliska förändringarna i deras generella övertalningskraft. När kampen mot tobaken fick ett kraftigt samhällsligt genomslag kring sekelskiftet måste sökljuset därför sättas på de intressen som befordrade konstruktionen av rökningen som ett viktigt samhällsproblem. Denna artikel kan bara peka på möjliga sådana intres-

³ När antirökningen återkom på 1950-talet konstruerades åter målet i nationella termer som ett riksförbund mot tobaken och som en nationalförening för upplysning om skadeverkningarna.

sen men det kommer att framgå att diskursernas övertalningskraft hängde samman med den moderna kris samhällena genomgick från den andra halvan av 1800-talet. Kampen mot tobaken inordnades i globala diskurser med två typer av moderna svar på modernitetens kris. På den ena sidan blev tobaken en symbol för uppslutning kring ideal som moral, renhet och auktoritetstro. På den andra sidan blev tobaken en särskild variabel i riktningen mot en privatisering av det offentliga, mot försäkringsstaten med följande krav på depolitisering av den samhällsliga omfördelningen. Rökarna kunde konstrueras som anarkiska hot mot ordningen och som kostnadsdrivande för samhället. I en sådan samordning mellan företagsekonomisk analys och moralisk rekonstruktion av identiteter återupplivades tobaken som ett samhällshot. När blicken riktas mot lagstiftning, tvång och beskattning är emellertid de utomdiskursiva praktikerna synnerligen betydelsefulla, nämligen kontrollens och beskattningens incidens. De lokala diskurserna behöver penetrera de globala om en generell politik ska kunna åstadkommas.

Frågan är då varför de moderna staterna äntrade en sådan period av modern kris. En förklaring är materiell och kopplad till Karl Marx. Den koncentrerar sig på strukturella förändringar och strider kring fördelningen av samhällets materiella resurser. Émile Durkheim fokuserade emellertid mer på den moraliska ordning som följde på perioder av förändring. Med begreppet anomi analyserade han ett samhälle i en social desintegrationsprocess. I ett sådant läge uppstår försvarsrörelser som önskar återställa den moraliska regulariteten i samhället. (Seid-

man 1994: 45–69.) Att tobaksdiskursen kunde få ett så starkt genomslag från slutet av 1800-talet bör kopplas till dessa två teoretiska förklaringar. I ett samhälle med materiell osäkerhet och social förändring blev diskurserna kring tobaken en resurs för att förklara problem och en metod att återvinna tryggheten och förutsägbarheten. Det får emellertid inte glömmas att det också handlade om kontroll och skatteincidens i ett expanderande samhälle.

I centrum för de stora debatterna stod den nationella identiteten. Samhällets kristillstånd befordrade inte bara en rekonstruktion av identiteter i förhållande till andra nationer utan uppammade också inre strider kring identiteten. Gemensamt var konstruktionen av den avvikande, antingen denne var av en annan ras, en annan grupp eller en moraliskt och politiskt förkastlig individ inom nationen. Tidens tänkande producerade olika strategier för att diskursivt ordna folkens rang och grupperna inom folket. I den moraliska och kulturella kodningen av olika beteenden blev rökaren en avvikande fiende därför att cigaretten indikerade begränsad uppslutning till de ideala identiteterna. (Om identitetsskapande, se Cohen 1966.)⁴

Med den diskursiva inordningen av tobaken återkom frågan hur man ska förklara det patologiska i samhället. Inte minst är då psykologi, pedagogik och moral väsentliga faktorer kombinerade med antaganden om överföring via arv eller miljö. I dagens socialvetenskapliga debatt betonas visserli-

gen oftast det konstruktivistiska i antaganden om det goda och det onda men i det samhälleliga arbetet kring våld, sexualitet och uppfostran följer diskurserna gärna mer essentialistiska vägar. (Becker 1963.)

Perioden 1870–1906

Rörelsen mot tobak importerades till Sverige från Frankrike och USA. I det senare landet fomulerades teorier om hälsans adelskap och tobaken var ett känsligt ämne i ett land med en nord-syd-konflikt, rasproblem, snabb industrialisering och kraftig immigration. Tobaken blev en betydelsebärande politisk och social symbol. Frankrike efter Sedan 1870 var monomant upptaget med den nationella frågan, vilken genomströmmade också England efter Boer-kriget och i båda länderna äntrade tobaken samhällsdebatten. (Weber 1982: 16; Soloway 1982: 151; Nye 1982: 60–64.)⁵

Även i Sverige hade emellertid tobaken uppmärksamats. På 1867 års riksdag diskuterade ett antal förstakammarmän problemet i anslutning till en försvarsdebatt. Äldermannen friherre Sprengtporten frågade retoriskt om tobaken skulle väga tyngre än omsorgen om landets försvar? Ingen skatt var bättre, fortsatte han, än den vilken gav den beskattade möjlighet att undandra sig skatten genom att lägga band på

⁴ McDonald (1994:535) ger ett sådant exempel på dikotomisering i England. Antingen var man scout eller den dagdrivande cigarettypen i vissa diskurser.

⁵ Weber (1982:16) berättar om Ligue nationale de l'éducation physique i Frankrike. I den nationella återkomsten samlades romantiska strävanden efter individens säkerställande, det rättfärdiga sökandet efter moralisk regeneration, det sociala arbetet med jämlikhet och välfärd samt det vetenskapliga intresset för fysisk och psykisk hälsa eller förfall. Jfr Berggren (1995:47–77)

en självskadlig njutning. Sprengtporten fick stöd från flera håll: prosten Schartau hade redan tidigare motionerat i ämnet; Stockholms ståthållare och senare statsministern Gillis Bildt, Henning Hamilton och friherre Raab poängterade alla att tobaken som överflödsvara lämpade sig ytterst väl för beskattning. Dessa företrädare för det konservativt aristokratiska Sverige fick emellertid också stöd från den mer liberale Nils von Koch som tillade att detta också skulle sätta stopp för ungdomens tilltagande rökning: »Tobaksförbrukningen har för övrigt här i landet tagit en sådan utsträckning – man kan ju ej möta en skolpojke utan cigarr i mun – att det är hög tid att något söka hejda densamma«. Bara förre borgarståndspolitikern, moderatliberalen och senare finansministern Carl Fredrik Waern antydde tvivel. Även om det var en överflödsvara var konsumtionen större hos den fattige. Denne kunde med rätta beklaga sig över att just hans lyxvaror beskattades. (FK 1867, 20 mars: 270–278, cit s 271.)

Tobaken som finansälla blev en följetong. Skattehöjningar följde på såväl de stora försvarsbesluten som pensionsreformen 1913. Åren innan denna analyserade nationalekonomen Fritz H: son Brock tobaksskatterna. Invändningarna mot skatterna hade två motiv. För det första fanns det ingen garanti för att skatten träffade allmänt, dvs. man kunde undvika beskattningen genom att inte röka eller snusa. För det andra fanns det ingen garanti för att skatten träffade dem med bäst förmåga att betala. Brock erkände det rimliga i invändningarna men avvisade dem som mindre betydelsefulla. Tobak användes av självförsörjande och drabbade inte som sockerskatten

beroendes konsumtion. Därtill var bruket tydligen så vanligt att allmänligheten inte behövde vara ett problem. (Brock 1910: 172–174.)

I mitten av 1880-talet fokuserades rökningen som ett samhällsproblem i rådande konjunktursvacka. Föreningen Bort med tobaken bildades 1886 med starkt frikyrkligt innehåll och med läkaren Nils Gustaf Kjellberg som vetenskaplig auktoritet. Organisationen var en elitförening utan stor medlemsanslutning. (Laurent 1896: förordet; Lindgren 1993: 127.). Missionspastorn Paul Peter Waldenström deltog som författare till en av föreningens skrifter 1893. Han betoneade tobakens moraliska, ekonomiska och sanitära konsekvenser. Ingen troende borde röka och själv hade han med svårigheter återvänt till friheten efter tidigare ivrigt bruk. De troende borde hellre lämna pengarna till mission än konsumera upp dem. Om tobaken förbjöds skulle resurser frigöras så att hela landets fattigvårdsbehov kunde täckas och ytterligare 4 000 lärartjänster kunde betalas. För hälsans del poängterade Waldenström den passiva rökningens faror och han citerade en mängd medicinska auktoriteter. (Waldenström 1893.)

Läkaren Hjalmar Selldén ökade trycket i en annan av föreningens broschyrer. Hans skrifter kom sedan ofta att citeras. Selldén välkomnade det sistlidna decenniets uppmärksammande av tobakens faror. Metaforiskt anknöt han till en annan av tidens favoriter, nämligen arsenikförgiftningen vilket var på sin plats också därför att cigarett-pappret innehöll arsenik. (Selldén 1893: 7 ff.) Ur moralisk synvinkel var det växande cigarettbruket det mest hotfulla:

»Cigarettökarna är värst därän, de är till ytter-

lighet nervösa och hyser misstro till hela världen – ja till och med till sig själva, och de är en fruktbar jordmån för utilist-baciller, materialist-bakterier och dylikt otyg.» (Selldén 1893: 10.)

Passiv rökning och snusning hotade samhällets fortsatta sundhet och påverkade särskilt människor med ögonsjukdomar, kronisk snuva, halskatarrer, astma och lungdot. Nikotinisten själv blev egoist och kunde jämföras med morfinisten i sitt beroende. Tobaken var dessutom inkörsporten till dryckenskap vilket var följden av att röka – alltid var törstig. Det starka giftet nikotin verkade så att sinnessjukdom framkallades. Selldén förtvivlade: »Var finns en fullt frisk man som fyllt 30 år? Vad är orsaken till den alltmer utbredda krampaktigheten bland hög och låg?» Tobaken, förklarade Selldén, var den väsentliga faktorn och han listade de sjukdomar tobaken gav upphov till: blindhet, dövhet, läppkräfta, fetthjärta och katarrer i hals, svalg och lungor. (Selldén 1893: 10–18, cit s 17.)

Folkhälsan var hotad. Undersökningar från USA intygade att den norska rasen där degenererats till följd av mötet med tobaken. Männens rökning producerade impotens och ofruktbarhet. (Selldén 1893: 19 f.) I en annan broschyr anspelade Selldén tydligare på det sexuella. Rökning och prostitution visade ett tydligt samband och cigaretterna var en spridningskälla för syfilis. Unga kvinnor borde avhålla sig från tobak för att bevara sin skönhet och ungdom. Rökaren levde dessutom 20 år kortare än icke-rökaren och efterlämnade en hereditär disposition hos barnen som var kläna till växt, mer sjuka och förkylda samt lagda för örlighet, kleptomani, morfinism och andra laster. (Selldén 1897: 11 f.)

I tidningen *Arbetet* ogillade radikalen Hjalmar Öhrvall den hätska kampen mot tobaken och han välkomnade därför doktor Carl Gustaf Santesson mer nyanserade framställningar i ämnet. (*Arbetet* 1891: 11/3.) Santesson erkände hälsoriskerna men i ett lugnare språkbruk och han noterade därtill fördelarna med tobak. Den var ett njutningsämne, höll känslor av hunger och trötthet borta samt höll tankearbetet i gång. Radikalen Santesson filosoferade också om kravet på ett förbud mot tobak. Han var negativ: historien påtalade att ersättningen skulle bli värre. Den starka moraliska argumenteringen saknades hos Santesson som i stället betonade den politiska betydelsen. (Santesson 1902, en sammanfattning av hans tidigare framställningar.) Öhrvall återkom till Santesson 1897 då han även redovisade tidens intresse för renlighet och frisk luft. (*Stockholms Dagblad* 1897: 14/5.)

Selldéns och Santesson's skrifter publicerades i en tid då rökningen konstruerades som ett stort samhällsproblem. Föreningen Bort med tobaken hade ett förbud mot minderårigas konsumtion på sitt program. Rörelsen nådde riksdagen 1899 och 1904 då det uttalades att rökningen var en fråga för pedagogerna att beakta. Kring sekelskiftet diffuserades förbudet mot rökning för läroverkslärjungar över landet. Sanktionerna var t.ex. ekonomiska: brott mot förbudet innebar att stipendier borttogs eller att nedsett terminsavgift försvann. Längre fram i tiden gjordes överenskommelser med tobakshandlarna att inte sälja rökverk till minderåriga. Denna förbudslinje var internationell och kompletterades i andra länder med nationellt legala hinder. Således införde Norge en 15 års-gräns och Japan en 20-års-

gräns för inköp av tobak. (Thunberg 1915; Lagutskottet 1906, 14, 7 för sammanfattningar.)

Antirökningen var i riksdagen även knuten till missionen, nykterheten och det politiska frisinnet. Deras representanter släppte inte frågan utan återkom i en motion 1906 med den frisinnaade Petrus Hörnstén som första namn. Han citerade oroande rapporter om ungdomarnas kläna hälsa och påpekade att riksdagens ställningstagande inte varit tillräckligt. En samverkan mellan skolan och hemmen var inte nog eftersom hemmen inte kunde tvingas in i samarbete. I motionen nöjde han sig med kravet på utredning men hade tanken på ett förbud mot cigaretter i sikte. (Mot AK 1906, 60.)

Perioden 1906–1922

De inledande åren av 1900-talet ökade den internationella spänningen i världen. Inte bara mellan stater vann det militära språkbruket anklag utan sådana metaforer användes också för inre samhällig kamp. Rökarna var inre fiender. Såväl Frälsningsarmén som scoutrörelsen hade icke-rökningen som ideal och dessa anglosachsiska rörelser kom till Sverige. Renhet och sundhet blev ett patriotiskt kännetecken. (Berg 1915: 76; McDonald 1994: 535.) Från Tyskland importerades nationellt aktivistiska studentrörelser med sundhet och fysisk aktivitet som bärande drag. Särskilt kritisk var denna ungdomsrörelse mot rökningen som symboliserade det självbelåtet borgerliga idealet. (Krockow 1990: 43.) Henrik Berg hade noterat ett genomslag för denna rörelse bland nordiska studenter. Aktivismen fick ett starkt genomslag i debatten om folkhälsa i

Tyskland: »Die Jugend hat die Pflicht Gesund zu sein.« Målet för ungdomen var det som var skönt, stort och gott i världen. (Gruber 1909: 34 f.) Från USA kom trenden att inordna kaffet i det hälsofientliga. Statliga och nationella förbud mot alkohol, tobak och narkotika var ett tidens tecken i USA. (*Social Tidskrift* 1915: 375 f.) I Sverige fokuserades alkoholen skarpt men Svenska Morgonbladet hade också en het insändardebatt kring kaffets förekomst på andliga sammankomster. (*Sv. Morgonbladet* 1914: 12/1 för exempel.)

Förkrigstiden var ofta religiös och nationell men möttes av utopiskt progressiva rörelser med renheten som ideal. I Sverige var det en vänsterutopist som tog rökningen på entreprenad i riksdagen, nämligen Carl Lindhagen. Han presenterade 1911 en motion i frågan och samordnade tobaken med kaffet. Sverige hade efter Nederländerna den högsta tobakskonsumtionen och åtgärder måste komma. Lindhagen betonade särskilt moralens vikt, inte minst den sexuella. Ungdomen var i fara: »Ohyggligt är det att skåda blicken hos en rökande gosse: Det lyser fram något av oansvarighet och brottsling på samma gång, en skygg, irrande, hållningslös blick.« (Mot AK 1911, 285, cit s 3.) Den ungsocialistiska rörelsen hade redan kring 1900 bekämpat tobaken och denna inställning överfördes sedan till vänstersocialdemokraterna där Lindhagen kom att ingå.

Lindhagen återkom 1912 då han tydligare klargjorde sin hållning. Det räckte inte med pedagogik. I förlängningen måste bruket av tobak bort. Han kommenterade också den politiska behandlingen av sådana frågor. De fick inte gömmas bort i utredningar och

han prisade därför utskottet som markerat att det hastade med åtgärder. I frisinnets politiska zenit hade rörelserna mot laster gott gensvar, förstärkta av tanken på nationell väckelse efter unionsupplösningen 1905. Liksom i fråga om alkoholförbudet fick inte politiska hänsyn försena en reform. Den vetenskapliga kunskapen om politik är mycket väsentlig för rörelser mot njutningsmedel därför att politiken blir en avvikelse från det rationella. (Protokoll AK 1912, 14: 30 f; jfr Toler 1992: 184–191.) Lindhagen skulle inte bli tillfredsställd i framtiden men hans markering passar väl in i tidens diskurs om politisk handlingsovilja såsom den fördes från en progressiv vänster övertygad om det rationellas överlägsenhet för lösningen av de stora frågorna. Där hamnade också läkarna när de internationellt samverkade mot tobaken.

I flera upplagor spreds information hämtad från ett stort antal läkares forskning och praktik. Amerikanerna dominerade men frågan var betydelsefull också i Europa. Doktor Henrik Berg blev i Sverige en talesman för läkarnas kamp mot tobaken och han presenterade själv en skrift i ämnet 1915. Berg hade efter en kort period som kulturradikal på 1880-talet omvänts till en religiös hållning och hans tidskrift *Hälsovännen* var det ledande forumet för en aktivistisk hygiendiskurs. Berg jämförde inledningsvis kaffe, alkohol och tobak som jämförbara beroendeframkallande substanser som ledde till moralisk förnedring och ekonomisk undergång. Allt tal om måttlighetsbruk måste avvisas: »Måttlighetens väg är den bekväma farled, genom vilken alla vrak passerat.» I religiösa termer beskrev Berg måttlighetens djävul som människans värsta hemsökelse.

Han tog också itu med dem som hävdade att också livslånga rökare och snusare blev 75 eller 80 år. Argumentet var ovidkommande. Människans genomsnittsalder borde vara 100 vilket den också varit i bibliska tider innan lasterna tog överhanden. Utan tobak, kaffe och sprit, utan tärande bekymmer och stress skulle människan nå dit. Berg var en hygieniker med maximal livslängd som mål och övertygad om att tobaken var en grund till hälsoproblemen. (Berg 1915: 7ff och 71 ff, cit s 8.)

Berg fann en analogi för kampen mot tobak som var den farligaste av lasterna. Negerslaveriet och opiummissbruket hade förbjudits i USA och i Ryssland hade sprirens fasor bekämpats. Han var imponerad av tsarens förbud mot alkohol 1914. Följderna var redan tydliga: låg kriminalitet, ökat sparande, minskad sjukdom samt färre eldsvådor. Alldeles tydligt stod Ryssland på tröskeln till en ny tid. (Berg 1915: 17–23.)

I fråga om Sverige tecknade Berg ett dystert läge. Rökningen dominerade utom bland kvinnor och troende. Han citerade detaljerade undersökningar om hur fysiskt svagare och mentalt undermåligare rökarna var. Generellt hamnade forskarna på ståndpunkten att rökarnas fysiska och mentala kapacitet var 5–15 procent lägre än icke-rökarnas. Värst var dock den passiva rökningen som spred sjukdom i samhället. Berg tvekade inte: rökning dödar. (Berg 1915: 24–37.)

Rökare blev man av två orsaker. Den första var farmakologisk, nämligen att man blev beroende av nikotinet. Den andra var social och hängde samman med umgängeskulturen. Därför borde rökmotståndet använda kulturella motiveringar och omkon-

struera rökning som obildat och dumt, ohygieniskt, dyrbart, oförnuftigt samt omoraliskt. (Berg 1915: 68 ff.) Det stora problemet var cigarettrökningen som spred sig som en pest och förgiftade ungdomar och kvinnor. Båda grupperna ökade sin förbrukning och Berg presenterade nödvändiga politiska åtgärder. Ungdomen måste i lag förbjudas att använda eller att köpa tobak. Läkare, lärare och präster måste vara rökfria förebilder för ungdomen, undervisningen i hälsolära måste intensifieras, man måste sätta skräck i barnen, kontrollera kamratgrupperna och mångfaldiga upplysningen bland vuxna där implementeringssvårigheterna bjöd att förbudet avvisades. (Berg 1915: 78 ff.)

Bergs broschyr kom 1915 och åtföljdes av andra åren efter. Kristiden medförde brist på råvara då tobaksimporten förhindrades men det minskade inte problemet med rökning. Smuggeltrafiken med Finland blomstrade då vardera landet hade en bristvara att handla med. Det hjälpte inte att lärarnas nykterhetsförbund gick in i kampen mot ungdomens rökning. Såväl Göteborgs som Stockholms barnavårdsnämnder sammankopplade 1917 ungdomskriminalitet och rökning. Frågan blev åter politiskt het och regeringen lät medicinalstyrelsen företa en stor undersökning. Skoldirektören Viktor Almqvist trädde in i debatten oroad över sambanden mellan tobak, alkohol och kriminalitet. (*Social tidskrift* 1917: 408–410 och 418–422; Protokoll AK 1922, 42: 113–118.)⁶

Kampen mot rökningen fortsatte efter kriget främst som en pedagogisk och medi-

cinsk fråga av läkare, lärare och missionsförbundare. Axel Andersson återvände till folkfienden 1921. Vid sidan av arv och miljö listades nu girigheten som en väsentlig faktor bakom rökningen. Med braskande reklam förökade tobaksindustrin sina vinster vilket förde över resurserna till improduktivt arbete. Tillgängligheten på tobak måste begränsas. Som kristlig ungdomsledare var Andersson också övertygad om vikten av goda förebilder. (Andersson 1921: 10–20.)

Den passiva rökningens faror var väl kända och för Andersson fanns ingen tvekan. Bruket måste regleras. Sverige var överhuvudtaget ett land med dåligt rykte: »Tobak, sprit och svordomar, se där tre laster, som ännu inför andra folk sätter pöbelmärket på Sveriges panna.« Liksom Berg såg Andersson ett föredöme i Ryssland. Trots det i övrigt oroande läget 1921 fanns en ljuspunkt i eländet, nämligen att folknykterheten upprätthölls. (Andersson 1921: 36.) Andersson fortsatte:

»Vi har nu kommit till slutet av vår undersökning. Vi har påvisat vilken smuts och stank, vilken nöd och död som följer med tobakens användning i dess skilda former. Både inför vetenskapens och moralens domstol har den befunnits skyldig, som en av mänsklighetens stora fiender. Intet tvivel om dess brottslighet kan råda mer.« (Andersson 1921: 70.)

na hade stannat för ett förslag om inköpsförbud för ungdomar men på finansdepartementet tvekade man eftersom åtgärden kunde visa sig ineffektiv och dessutom olämplig. Lindhagen menade att man åter såg ett flagrant exempel på att åtgärder förhalades i departementen. En analogi var att ingen proposition om en lag om tvångsterilisering för efterblivna och fallandesjuka kommit vilket riksdagen begärt. Över tiden är det viktigt att notera vilka departement som handlägger frågorna om tobak.

⁶ I 1922 års interpellationsdebatt redovisade Hjalmar Branting sakkunnigutredningen. Den-

De vuxnas rökning som källan till en effektiv politik återvände 1922 i Lindhagens interpellation. Rökningen hade varit uppe flera gånger i riksdagen sedan 1917, framförd dels av högermannen Jespersen i Dorisborg (FK 1918, 89.), dels av den frisinnade Olofsson i Digernäs (AK 1917, 10.) samt Lindhagen (FK 1920, 206.). Hjalmar Branting svarade Lindhagen att upplysningen i skolorna hade hög prioritet men Lindhagen var inte nöjd utan fordrade att även de vuxna skulle uppfostras. Han betonade också att det statliga monopoliet förhindrade hörsamhet inför kraven på kamp mot tobaken. Inte minst fann Lindhagen det märkligt att nykteristerna godkände tobaken när de arbetade för alkoholförbud. Men det var väl pengarna som styrde, suckade Lindhagen. (Protokoll AK 1922, 42: 113–118.)

Perioden 1923–1939

Det blev inget spritförbud och tobaken fortsatte att finnas i samhället. Riksdagen prioriterade diskussioner om inkomsterna av tobaksmonopolet men 1929 och 1930 upptog åter Lindhagen tobaken som ett kulturproblem. Sammanhanget var inte längre detsamma. Folkhälsoläget hade kraftigt förbättrats sedan arbetarrörelsen kommit i i maktställning. Arbetsmiljöreformer hade vidtagits och inkomsterna ökade när industrialiseringen åter tog fart efter 1923. (Jfr Andersson 1995: kap. 3; Olsson 1988 samt Carlsson & Rosén 1980: 360.) Lindhagen inramade i stället sin kritik i tanken på en dekadent utveckling. Ungdomens konsumtion av tobak ökade men nu tillkom också kvinnorna. Särskilt förhatlig var seden

att röka i offentliga lokaler, en sed som införts av överklassen. Metaforiskt hänvisade Lindhagen till en gammal myt om att romarrikets nedgång hade ett samband med piprökning. (Mot FK 1930, 225 och Protokoll AK 1930, 14: 49. Jfr Lindgren 1993: 133 f.)

Lindhagens syfte var att begränsa rökningens omfattning i samhället och hejda dekadensen. På hans förslag hade 1929 års SAP-kongress gjorts rökfri, liksom parti-gruppsmötena 1930. Han var lyrisk över kongressen: »Det var en härlig luft i lokalen och en härlig stämning, en av rök oförvillad åskådning på tingen, som gjorde sig gällande.» Motionen yrkade att alla offentliga lokaler skulle göras rökfria om icke-rökarna hade skyldighet eller intresse av att gå dit. Lindhagen menade att han därmed återupplivade en gammal god sed som funnits före den dekadens som följt på kriget, nämligen att arbetsplatser skulle vara rökfria. (Protokoll AK 1930, 14: 49.)

Däremot drog Lindhagen en gräns vid restauranger och kaféer. Dit hade nämligen icke-rökarna inget intresse av att gå. Nykterhetsprofessorn Johan Bergman var inte säker på att denna gränsdragning var giltig och även Lindhagen ville att restaurangerna skulle vara rökfria under lunchtid. Lindhagen misströtade också inför det faktum att den nya tiden förhindrade den logiska följden att också hemmen skulle göras rökfria genom politiska beslut. Även familjen var en samfällighet som borde vara öppen för lagstiftningsmakten. En sådan logik hade varit möjlig i det lutherska samhället men kunde svårligen motiveras i den nya tiden, tyckte Lindhagen. (Protokoll AK, 14: 57 f och 61 f.)

I riksdagen diskuterades också huruvida röknotstånd var höger- eller vänsterpolitik. Socialdemokraten Ivan Pauli refererade till Stanley Baldwin som hävdade att piprökaren inte var lagd för storskaliga experiment men skisserade också en annan tolkning. Lindhagen var liksom George Bernhard Shaw en utopist men lika lite som Shaw kunde han peka på realiserandet av sina utopiska ideal. Skulle polisen åkallas för att slita cigaretterna ur mungiporna? Lindhagen hade ingen lösning men såg frågans aktualiserande som ett utslag av vänsterpolitik men som vänster inom varje politisk åskådning. (Protokoll AK, 14: 60 f och 63 f.)

Riksdagen avslag motionen men föranstaltade att ämbetsverken skulle tillgodose icke-rökarnas krav. Så gjordes och läkaren Axel Höijer beskrev rökfria arbetsplatser som en samtida trend. Höijer ville emellertid 1933 uppmärksamma faran med kvinnors ökade benägenhet att röka. I ett fingerat samtal med en ung dam presenterade han de medicinska vådorna av tobak. Damen var inte imponerad. Man kunde inte tänka på hälsan hela tiden. Det förstod Höijer men han tillade att för kvinnor tillkom särskilda hänsyn eftersom de var framtida generationers frambringare. Som mödrar kunde de inte tillåta sig att röka. Höijer fullföljde också hygienikernas diskurs genom att inledningsvis konstruera tobaken som hälsofarligare än narkotika. (Höijer 1933.) Axel Höijer var i sin ungdom vänster-socialdemokrat men deltog i det finska inbördeskriget på den vita sidan. Därefter blev han en outtröttlig folkhälsodebattör från sin bas som stadsläkare i Malmö och en av dem som revitaliserade debatten om rökningens faror kring 1960.

Höijers broschyr 1933 påvisade att frågorna om hygien och befolkning återkommit med krisen i början av 1930-talet. Befolkningsfrågan och rökningen återkom också till riksdagen i nationella termer när ett antal unga högermän, inkluderande utbrytarna i Sveriges nationella grupp, varnade för ungdomens ökade bruk av tobak. Folkhälsan krävde ett lagligt förbud mot konsumtion och inköp av tobak för ungdomar under 15 år. Riksdagen avslag propån. (Mot AK, 1934, 379.) 1935 återkom också de frisinnade nykterhetsvännerna som hade god kännedom om vetenskapens uttolkning av frågan. Elof Ljunggren och Evert Sandberg tyckte båda att höjda skatter på tobak var goda kristidsåtgärder därför att de fördyrade konsumtionen för de unga. Johan Bergman pekade på vikten av att kontrollera kamratgrupperna bland ungdomarna som drev fram rökningen. (Protokoll AK 1935, 14: 64 f och 75.) Dessa folkpartistiska förespråkare med rötterna i nykterheten återkom 1939 till frågan när riksdagen höjde tobaksskatterna för att finansiera det nya krisläget. De bemöttes emellertid också av en rättvisetanke där socialdemokraterna tolkade konsumtions-skatter som en orättvisa mot låginkomstgarna. (Protokoll AK 1939, 9: 4 ff.) Med andra begrepp återvände riksdagen alltså till 1867 års problemställning.

Folkhälsoaspektens samband med tobak bekymrade höger- och vänsteraktivister men under åren fram mot andra världskriget övertog andra hänsyn debatten. I krisuppgörelsens fotspår omtolkades befolkningsfrågan som gällande materiell standardhöjning och renlighet blev en fråga om bostäder och sjukhus. Tidens ökade spänningar gynnade inte inre kamp i Sverige där

bred demokratisk samling var lösenordet. Samma förhållande gällde i USA där New-Deal-begreppet begränsade motsättningen mellan olika grupper. Progressivismen hade tappat sin kraft och rökningen blev mer en individuell fråga. Ungdomar och kvinnor fortsatte dock att underordnas. (Ficher & Emerson 1938: 78 f.) Kulten av kroppen, idrotten och sundheten tillhörde i Europa däremot också den fascistiska ideologin. Ferdinand Sauerbruch fortsatte i Tyskland debatten om tobaken som en folkfiende. (Sauerbruch 1939: 7.) Fritz Lickint pekade på att antalet sålda cigaretter hade sjudubblats sedan kampen mot rökningen startat 1910. Han krävde fortsatt uppmärksamhet, särskilt på kvinnor och ungdomar. Reklamen fick inte sammankoppla kvinnor och tobak av estetiska skäl. Den national-socialistiska rörelsen hade också i Sachsen introducerat rökfria arbetsplatser som ett medel mot tobaken. (Lickint 1940: 12.) Även i Frankrike fortsatte diskussionen om tobak fram mot kriget. (Pucel 1937: 67 f.) Tidens utveckling gjorde emellertid frågan om tobakens inverkan på folkhälsan till ett lågprioriterat problem.

Sammanfattande diskussioner och vidare perspektiv

Sammanfattning

Med utgångspunkten att kampen mot tobaken är diskursivt strukturerad framstår inte dagens rörelse som något särskilt nytt. Dess ständiga återkomst tyder på att den medicinska diskursens eventuella sammanfall med det verkliga hälostillståndet i befolkningen inte styr utvecklingen. I stället är tobaksdiskursens framgång ett svar på en

förändring i den moderna samhällsorganisationen. När framtiden är osäker återställer kampen mot tobaken kontrollen av och förutsägbarheten i det samhälleliga livet. Individen konstrueras för att stå i centrum som maktägande. (Bech 1994: 336.) Så förklarar också teorierna dessa diskursers popularitet kring sekelskiftet 1900. Joseph Gusfield talar om symboliska rörelser byggda på tanken att hälsa och moral ger respekt i lägen där det ekonomiska utfallet är hotat. (Gusfield 1986.) Nicole Beisel påpekar emellertid att rörelserna måste uttolkas med sikte på samhällets klasstruktur. Rörelserna utesluter grupper neråt från den ekonomiska och politiska makten genom krav på renlärighet och moral. Etniska, generationella och könsliga stratifieringar kan symboliseras på samma sätt. (Beisel 1990.) Gusfields och Beisels antaganden kompletterar varandra men båda måste beaktas i en utvärdering av diskurserna.

Min genomgång av den svenska rörelsen indikerar tydligt att ekonomi och auktoritetstro var de bärande faktorerna bakom de lokala diskursernas penetration av de globala. Tobaken blev en alternativ förklaring till ohälsa när industrisamhället ställde krav på offentliga institutioner. Privatiseringen av det sociala hade i tobak och alkohol symboliska motiveringar. Offentliga utgiftshöjningar behövde kompletteras med högre skatter på dessa varor. Med de breda lösningarna på 30-talet socialiserades åter kostnader som tidigare privatiserats vilket medförde att diskursen om tobak för några årtionden försvann i de demokratiska länderna. Den behövdes inte längre när en djup kris föranlett andra förklaringar att vara be-

stämmande. (Jfr Kjeld 1947: 129.) Sekelskiftets traditionella eliter använde rökningen som ett hot mot familj och ordning. Sexualiteten, lydnaden och den nationella styrkan behövde försvaras mot tobaken som symboliserade den antågande anarkin. Därmed föddes emellertid också den självständiga unge mannen och den unga kvinnan med cigaretten som symbol. Första världskriget gjorde slut på hotet om den framtida anarkin. Fredsslutet proklamerade den liberala demokratin med marknaden som mekanism för att styra välståndet och emancipation för kvinnorna och arbetarna. Förkrigstidens aktivism var svår att upprätthålla men icke-rökningen kunde fortsatt konstrueras som ett tecken på moralisk styrka. Individernas emancipation fick emellertid två konsekvenser. För det första sattes vinstintresset i centrum. Företagens improduktiva marknadsföring måste bemötas med rationell information eller med begränsning av marknadens genomslagskraft med hänvisning till att tobaken var ett avsteg från det rätta. I annat fall fungerade inte marknaden som den skulle och preferenserna blev distorderade. Tolkningen var ett utflöde av problemen kring den osynliga handen som när Gud inte längre styrde den fick förnuftet som uppdragsgivare. Exemplet makt kom i förgrunden, liksom pedagogiken. För det andra blev rökning i offentligheten ett kastmärke för ett samhälle som pläderade för den rationelle individens primat. Därmed utmanades nämligen den professionaliserade kunskapen vars position blivit sårbar efter demokratiseringen. Åren kring krisens utbrott 1930 såg en återkomst för icke-rökningen men den fördjupade depressionen satte

punkt för tanken på individers sociala likställdhet. Kvinnorna och ungdomarna kom åter i blickpunkten som symboler för hot mot familjen och ordningen. De politiska rättvisedebatterna premierade andra identiteter än de byggda på individuell moral och rationalitet. Den materiella tryggheten blev det väsentliga och pacificeringen av våldet krävde att politiken blev återhållsam.

De medicinska, pedagogiska, moraliska och estetiska diskurserna kunde svårligen bli övertygande så länge bruket var kulturellt accepterat och utbrett. Ekonomiska sanktioner och politisk kontroll behövdes om rökaren skulle kunna konstrueras som ett samhällshot, om den individuella frälsningen skulle kunna omformas till en kollektiv överlevnadsfråga. De ekonomiska och politiska eliterna bestämde om de lokala diskurserna skulle få ett avgörande inflytande. Därmed ställs frågan om kampen mot tobaken i förhållande till politiska och sociala idéer.

Tobaken i globala diskurser

Kampen mot tobaken var en del av sekelskiftets disciplinära rörelser. Alkoholen, narkotikan, freden, kvinnan, religionen och idrotten var andra ämnen för denna diskussion. Rörelserna ska inte ses som antimoderna. De var ofta framstegsvänliga men ryggade inför effekterna av den individualisering som hotade i det moderna samhället. Såväl religiösa som icke-religiösa rörelser kan sammanfattas under begreppet progressivism. Starkast i USA men kraftfull också i Europas protestantiska områden var progressivismen ideologin för de professionella diskurserna inom samhällsvetenskapen. (Fox 1993.) Progressivismen var

gärna vänster politiskt men kunde anta antingen en socialliberal ingenjörssädra eller en libertariansk betoning på vikten av individens inre omvandling. Den senare gruppen kom att dras mot ungsocialismen. Kom nationen eller ordningen i centrum kunde progressivismen också gå åt höger. (Jfr Mosse 1982.)⁷ Progressivisterna skilde sig från kulturradikaler som Santesson och Öhrvall genom optimismen om framtida rationalitet och konstruktionen av individen som underordnad rationaliteten och friheten som rationellt motiverad.

Lindhagens meningsutbyte med Ivan Pauli är belysande i sammanhanget. Lindhagen var en förespråkare för att alla individer och samfälligheter skulle styras med hjälp av lagar som frambringade det rationella och goda, vad Pauli kallade en utopi. I diskurserna om rökning begreppsliggjordes detta mål med kraven på individuell hygien och naturlighet, på sann frihet. Det blev en rationell aktivism som kunde förena de liberala teologerna i Missionsförbundet samt nykterhetsvännerna med den medicinska och pedagogiska vetenskapen samt den sekulariserade progressivismen som samhällslära. Vänstersocialdemokraterna skilde också ut sig som utopiska. Upplysning var honnörsordet men diskursen tvingades in i militantare argument när det samhälleliga livet inte ville rätta sig efter rekommendationerna. Avvikelse från det rationella blev med naturnödvändighet följd av felaktig motinformation betingad av girighet, dåliga förebilder, grupptryck eller tecken på

⁷ Toler (1992.) är en av de få historiska avhandlingar som diskuterar dessa svärfångade rörelser kring sekelskiftet i Sverige.

någon form av patologisk avvikelse. Vetenskapens botemedel räckte inte utan ett förbud mot det orationellas förekomst i samhället kom i sikte. Den inre ordningsmakten måste tillgripas. Alla samhällsinstitutioner måste samordnas med naturligheten och rationaliteten.

Med progressivismen som förklaringsvariabel blir det närmast självklart att dagens debatt tycks upprepa gårdagens diskurser. De progressiva underordnades på 30-talet i de demokratiska staterna och Talcott Parsons funktionalism, byggd på Webers pessimism om möjligheten att styra det moderna samhället, blev formeln för samhällsförståelsen efter 1945. Det modernas individualitet bejakades med betoning på att materiell trygghet skulle kombineras med lika möjligheter. Progressivismen återvände i tidigt 60-tal och med den också rörelserna mot alkohol, knark, prostitution, krig etc. Åter riktades kampen inåt i samhället. Parsons begravdes och Marx och Durkheim återuppväcktes. Ganska snart sökte de progressiva åter använda staten för att administrera en ökad rationalitet i samhället. Att kampen nu tycks mer militant beror kanske inte bara på okunskap om historien utan också på att de professionellas resurser kraftigt förstärkts, såväl tekniskt som politiskt. (Jfr Nilsson & Sunesson 1988: 157 ff.)

Inte mindre övertygande blir progressivismen som förklaring om den kopplas till den politiska korrektheten såsom den konstrueras i USA och England och starkt genomsyrar den svenska tobaksdiskursen. I denna rörelse spelar rökningen en central roll, dels därför att den är ett njutningsmedel och dels därför att den kan konstrueras

som ett förtryck i gällande gröna tid. (Haselbach 1995.) Den amerikanske sociologen Peter L. Berger har emellertid även uppmärksammat de progressivas centrala konflikt nämligen att konstruktionen synes fungera som en metod för klassmässig underordning i ett samhälle med stark strid om den materiella fördelningen. De intellektuella konstituerar sig som en klass med hälsa och ekologi som bärande ideal. (Berger 1994.) Han är inte ensam om denna tolkning. I Tyskland har Helmut Schelsky fört fram liknande sociologiska analyser och i Frankrike har Jean de Maillard ifrågasatt effekterna av denna rörelse för den globala välfärdsstaten. (Haselbach 1995; Maillard 1995.) Med större kraft än kring förra sekelskiftet men med samma logik äntrar alltså de lokala diskurserna om tobaken de globala om samhället och politiken. Vad dessa analytiker fokuserar är det faktum att de progressiva i sin strävan hamnar som administratörer av en tydligt klassorienterad politik. Den progressiva rationaliteten kan inte stå fri från den politiska diskursen, lika lite som den kunde det för 100 år sedan.⁸

Lindhagens ord om en vänster mot tobak får faktiskt stöd om vänster definieras som en på rationella grunder styrd politik mot individerna, religiös eller inte, men denna vänster är inte självklart politisk. Rationalitet är emellertid ett svårt begrepp och diskurserna kommenterade ständigt invändningar mot det övertalande i rationaliteten. Lösningen blev då som nu naturlighet och

⁸ Marsh & McKay är ett gott exempel på att företrädarna för antitobaksdiskursen möter detta problem. Jfr även *Mother Jones* för juni 1996. Tidskriften är ett organ för DFoundation for National Progress i USA.

goda seder vilka kunde samordnas med rationaliteten i en progressiv rörelse. Det fanns dock en annan utopisk social överdiskurs i Europa som omformade synen på folkhälsa. Historien var en kamp mellan folk och inte en mer eller mindre naturlig ordning av individer. Individens sundhet påbjöds för att maximera kraften i stridens ögonblick. Filosofin är knuten till nazismen vars hygien tänkande därför också behövde konstruera tobaken som en folkfiende. Tillkämpad ordning var raka motsatsen till den naturliga och rationella ordningen men i fråga om tobaken måste båda de sociala diskurserna följa en viss logik där rökarna konstruerades som folkfiender. Det är denna ytliga likhet som föranleder pejorativa anmärkningar som hälsosfascism, liksom att administrationen många gånger sågs följa samma linjer.

Båda de samhällliga utopierna ställde egentligen frågan om individens självständighet i det moderna samhället och båda kom i konflikt med de politiska frågorna om rättvisa och egendomsfördelning. (Jfr Kymlicka 1990 för en introduktion om politisk filosofi.) Den politiska diskursen prioriterade i slutändan materiell fördelning och breda uppgörelser sköt undan de sociala frågorna som disciplinära instrument. Även de totalitära rörelserna fick ta sådana hänsyn. Välfärdsstatens hegemoni efter andra världskriget exkluderade för ett årtionde tobaksdiskursen utom för kvinnor och barn där normerna från tidigare levde kvar. Det är nämligen så att en maximering av det goda och det rättvisa knappast låter sig göras. 60-talets återkomst för progressivismen och marxismen innehöll till en början denna inneboende konflikt men efter marx-

ismens fall kring 1970 har progressivismen stridit med neoliberalismen men båda har haft den tidigare välfärdsstaten som måltavla. Vad som på 90-talet kommit i förgrunden är ytterligare ett försök att maximera det politiska och sociala. Sådana maximeringsförsök hänger samman med historiens slut och har förekommit tidigare. Försöket finns i princip i två varianter i nutida tänkande.

En är den liberal-progressiva. Hur den har fungerat i samhällsdiskursen har påvisats i fråga om tobaken och i den politiska diskursen är den särskilt knuten till frågan om optimal beskattning. Matematiskt sökes efter en skatt där omfördelningen inte stör tillväxten, en konstitutionell fastlåsning av politiken. (Musgrave 1985.) Sådana matematiska definitioner har återkommit med den liberala nyorienteringen från 1970-talet och då följts av en matematisering av samhällsvetenskapen. Problemet med detta försök är det som Pauli påpekade: om det politiska ska kunna maximeras måste det sociala följa den matematiska logiken så att egendomsfördelningen och konsumtionen följer det rationella valet. Skillnader får bara återspegla individuella val. Inte överraskande har förra sekelskiftets livsstilsdiskurser därför uppdaterats för att individualisera resultatet. Kritiskt kan man som Dennis Duclos hävda att utpekandet av en ansvarig hindrar inblick i systemiska orsaker. (Duclos 1994: 362.) Både neoliberalerna och de nyprogressiva sätter individen i centrum men blir oense om huruvida rationaliteten är individuell eller överindividuell, huruvida det privata ska underordnas det offentliga.⁹ Detta är emellertid en strid mellan privata och offentliga eliter.

Det andra mer radikala samordningsförsöket var det marxistisk-progressiva. Tanken var att politiken skulle avskaffas genom revolutionen så att all egendom blev kollektiv. Fördelningen av resurser skulle ordnas genom rationella val från ett kunskapscentrum. Försöket krävde emellertid att människorna accepterade förändringen som rationell. Därför hamnade försöket i samma svårighet som det liberala, nämligen att den rationella människan måste frambringas så att inte samhällets fortlevnad hotas av fördelningsprinciperna. Även här blev en progressiv socialpolitik svaret.

Det är i samband med sådana försök som symboliseringen av tobak, alkohol och andra samhälleliga fenomen blir heta politiska frågor. Bo Rothstein har i en bok sökt att komma till rätta med dem i en diskussion som utgår från det liberala prospektet. Han tolkar problemet som en fråga om rättvisa och autonomi och med utgångspunkt i historien och attitydundersökningar finner han det rimligt med system som garanterar medborgarnas trygghet men inte alltför starkt inkräktar på medborgarnas autonomi. Det innebär att medborgarna själva ska få bestämma om de ska röka eller dricka alkohol. (Rothstein 1994: 7–70.) Rothsteins lösning följer nära 50-talets så kallade liberala konsensus. Problemet med rimlighetsargumenteringen är att ange inom vilka grupper tryggheten ska skapas. Parsons an-

⁹ Denna artikel kan inte utförligt diskutera livsstilsanalysen, varken historiskt eller teoretiskt. Alldeles tydligt finns här en fruktbar utgångspunkt för vidare studier. Müller (1992.) är en utmärkt introduktion till en sådan diskussion där nuvarande teoretikers förankring i de klassiska sociologerna tydliggörs.

tog som utgångspunkt en gemensam nationell värdegemenskap och därunder andra gruppbildningar som behövdes för samhällets sammanhållning. Rörelserna mot laster och annat kring sekelskiftet godkände inte så självklart den nationella identiteten. Hänvisningar till status, moral, naturlighet eller andra stratifieringar har ständigt kommit tillbaka för att kvalificera denna tanke.

I princip kan ett risksamhälle frambringas på tre sätt. Det första knyter an till Jürgen Habermas och den rationella diskursen. En sådan diskurs kräver att alla människor ges lika information och lika makt så att en demokratisk arbetsgång kan bestämmas på vilka grunder politiken sedan ska arbeta. Problemet med denna tes är naturligtvis att bestämma vad som är rationellt och undvika maktöverflyttningar. Den medicinska och pedagogiska diskursen hör kanske till viss del hemma här i sin självförståelse men en kontroll mot klass, status och andra samhällsklyftor visar att varken medicinen eller pedagogiken kan motsvara kravet på rationalitet. (Marmot 1994.) I längden lär försöket vara ogörligt därför att rationaliteten knappast kan bestämmas utan makt. Därför måste denna samhällsliga diskurs i slutändan övergå till antropologin som motiv.

En antropologisk motivering av det samhällsliga bygger på tanken att någonting absolut och föga rörligt bestämmer vad som är det goda och vad som är det patologiska. Diskurserna kring rökning återkommer ständigt till sådana stabila kategorier. Naturlighet, goda seder, moral, sundhet och gudstro finns hela tiden i debatten. Rökarna bröt mot det naturliga, blev en symbol för det industrialiserade samhällets smuts och

rök. Vidare konstituerade hygienikerna hälsa som det naturliga och sjukdom som det patologiska vars förekomst måste samordnas med yttre orsaker, liksom upproriskheten, brottsligheten och sexualiteten måste förklaras så. Inte minst blev den medicinska kunskapen en antropologisk säkerhet när religionen försvann. (Labisch 1985.) Rökningen blev en av de självklara grunderna för det onda. För en person som Lindhagen blev följderna av den antropologiska hållningen också att den onda seden att röka i offentligheten kopplades till överklassen eftersom arbetarklassen bar det framtida goda i sin kamp.

Det antropologiskt goda är svårt att maximera och bar det politiskt rimliga i släptåg. Visserligen fann Henrik Berg varje hänvisning till måttlighet vara av ondo men mestadels koncentrerades målet till att få bort tobaksbruket hos ungdomar och kvinnor vilket var rimligt med tanke på samhällets fortbestånd. Samma motivering kunde gälla för en reglering av passiv rökning. Rimligheten som grund för en samhällsordning syntes då och syns nu i politiken kring våld, pornografi, tobak och alkohol. Metoden kan emellertid snart leda till konflikt. Begrepp som hälsofascism och ekofascism antyder att regleringarna kan uppfattas som olämpliga intrång i den personliga autonomin men de bär också risken att marginalisering på sådana grunder används för att utestänga krav på rättvisa. Kopplingen mellan rökning och fattigvård var en sådan mekanism i min undersökning. Tvåtredjedelssamhället är en metafor som anknyter till detta problem med den företagsekonomiska diskursen för att lösa offentliga ekonomiska problem. Också debattörer som Santesson hänvisade

egentligen till antropologin men gjorde en annan tolkning. Som Frank Trentman visat kan antropologin sägas ha blivit en gemensam bas för 1900-talets samhällsdiskurser. (Trentman 1994.) Antropologin behöver emellertid kompletteras med historia i ett föränderligt samhälle.

Historien som grund för sammanhållning har på senare år utvecklats i teorier om kommunitarianism. I motsats till den antropologiska hållningen betonas sammanfall över tid i rum av en grupp. Nationen har varit vår lösning under lång tid men har ifrågasatts när staternas förmåga att styra utvecklingen minskat, så som den gjorde strax före 1900 och gör i dag. Strider mellan stater och interna regionala konflikter uppkommer som alternativ till den rådande ordningen, liksom mjukare former av decentralisering. Visserligen kan staten i många fall ha varit främst en militär och fiskal konstruktion men det är trots allt inom nationalstatens ram som gruppkonflikter utspelats under senare århundraden. En sådan stats samhällliga gemenskap kan vara både tolerant och intolerant. Den kan utsluta på etniska eller rasmässiga grunder, underordna på köns- eller klassgrunder, acceptera bara moraliskt och vetenskapligt goda medborgare. En sådan stat kan emellertid också med ett demokratiskt styrelsesätt förena sammanhållning och rättvisa på ett fritt och tolerant sätt. Det var så man kunde se vår idealmodell av välfärdsstaten, om den var kristdemokratisk eller socialdemokratisk. Det är denna konstruktion Bo Rothstein refererar till. I kristider aktiveras emellertid identiteterna och det är i sådana sammanhang rörelserna mot laster också kan bli symboler för exklusion och be-

straffningar i kombination med andra stratifieringar. Det kan ske inom statens ram, nationellt eller lokalt, eller som utslutning utåt mot andra nationaliteters kulturer. Den historiska gemenskapen kan vara mer eller mindre folklig eller elitistisk men har trots allt en snävare bestämning än en universell medborgarstat.

Dessa tre modeller för samhälllig sammanhållning var och är intimt förknippade med rörelser mot njutningsmedel, bland dem tobaken. De exemplifierades ständigt i diskurserna kring rökningen 1870–1939. Det nationellt historiska kittet fick övertaget från slutet av 1930-talet i de demokratiska staterna men efter många konvulsioner. När dagens debatt kring rökningen nu polariserats handlar det om ett uttryck för en konflikt mellan två versioner av den liberala moderniteten, nämligen den progressiva eller konservativa, eller med andra ord om det moderna samhällets universella kunskap behöver historien för att inte hamna på avvägar, om samhället behöver mer än rationella stater och individer, om det finns kollektiva gemenskaper inom staten som bör stå fria mot denna och inte minst om den moderna individen är kapabel till självständigt handlande byggt på en egen värdeskala.¹⁰ Konkret uttryckes detta i diskurser kring nationen, familjen, könen och arbetet. Åter upptas diskurserna från sekelskiftet och åter bryter denna sociala mot den politiska på ett ibland förvirrande sätt. Bara en noggrann analys av

¹⁰ I debatterna om rökning fokuseras ofta den diskurs som återgår på John Stuart Mill vilken anses bestämmande för det liberala samhället. Mendus (1989.) problematiserar denna tolkning och påvisar svårigheterna med denna fundamentalistiska liberalism.

diskurserna och dessas koppling till utom-diskursiva intressen kan skapa en förståelse för debatten.

Avslutning

Jag har i denna uppsats kortfattat redovisat hur rökningen och rökarna konstruerades som samhällseliga hot 1870–1939. Om det finns en skillnad mot dagens debatt bottnar den inte i att ny kunskap tillkommit såsom den dominerande upplysningsrationalistiska tolkningen vill påskina. Snarare handlar det om en diskursiv ordning och logik vars övertalande förmåga beror på kopplingen till andra lokala diskurser och till de större globala diskurserna. För historiker med generaliserande ambitioner ställer rörelserna mot tobaken sociologiska och politiskt vetenskapliga problem. För det första har sådana rörelser tidigare setts alltför mycket ur ett evolutionsperspektiv, som en civilisatorisk pendang till Stein Rokkans modell för den politiska utvecklingen. (Så Lindkvist 1977.) I stället bör sådana rörelser analyseras med kategorierna identitetsskapande och disciplinering där identiteterna ses som konstruktioner utan en inneboende riktning. För det andra bör komparativa studier om kampen mot tobaken ifrågasätta skillnader i legitimitet och användningssätt av tobaksdiskurserna mellan olika stater. Därmed fokuseras också för det tredje den politiska traditionen, inte minst förhållanden mellan elit och folk i olika länder. Denna konflikt är central i USA med dygden som den republikanska modernitetens kardinalbegrepp i motsättning till populismens betoning på det folkliga. I Europa finns en tradition av konservatism som saknas i USA.

Det innebär att såväl konservatismen som socialdemokratin blir väsentligare rörelser som genomkorsar en enkel över-under-distinktion. Kopplade till religiösa klyftor fanns och finns olika förutsättningar för antitobaksdiskursen i de olika moderna staterna. USA är annorlunda än Sverige och Norge som skiljer ut sig från Danmark och Holland. De katolska staterna har andra traditioner, liksom de muslimska. Därför kan inte heller kampen mot tobaken bli universellt neutral i förhållande till andra klyftor i samhället.

Om man accepterar den diskursiva logiken i kampen mot rökningen handlar dess relevans och övertalande möjligheter inte om rationalitet och upplysning i en modern demokratisk kontext, lika lite som en sådan tycks kunna producera rationella definitioner på rättvisa eller patologi. Att maximera såväl det goda som det rättvisa tycks vara omöjligt och då hänvisas man tillbaka till politiken. Varken församlingsstaten eller naturlighetsstaten kan övervinna denna logiska omöjlighet, lika lite som den marxistiska, den rationella eller den fascistiska staten kan det utan alltför mycket våldsanvändning. Studier av rökningen, den aktiva och passiva, och antirökningen påvisar hur maktrelationerna förändras över tid, hur det ekonomiska, etiska och estetiska konstrueras diskursivt över tid och hur fastställandet av kunskap samverkar med maktrelationerna. Trots allt måste rörelserna mot rökningen grundas i diskurser dominerade av moralisten, rationalisten eller hygienikern vilka alla tre är variationer på en progressiv konstruktion av individen i det moderna.

Till sist vill jag också påvisa att studiet av

kampen mot tobaken har ett värde i sig som ett korrektiv mot alltför förenklade bakgrundsteckningar och bruk av historien från diskursens egna företrädare och motståndare. Det första exemplet handlar om filmen *Schindlers List*, regisserad av Stephen Spielberg. I en central scen finns Schindler själv och hans judiske förtrogne Stern i ett rum under en nattlig sejour för att upprätta listan över namn på de judar som ska räddas undan förintelsen. Schindler röker men inte hans medarbetare varpå denne kommenterar att för varje cigarett Schindler röker hamnar 50 procent av röken i honom som passiv rökare. Syftet med kommentaren är att påvisa att passiv rökning är liktydigt med annat förtryck, närmast förintelsen. Som har visats i min artikel är kommentaren i sig inte malplacerad. Rökning och passiv rökning hade varit ett debattämne under årtiondena före andra världskriget. Dess konstruktion i filmen är emellertid vilseledande på två sätt även om man accepterar dess metaforik, anspelningen på förintelsen i beskrivningen av rökningens faror.

För det första stämmer inte repliken med boken som ligger till grund för filmen. I den säger Schindler att vi rökte ett par paket cigaretter under tiden vi skrev listan. För det andra gavs rökningen andra konnotationer i samtiden. Judar, och särskilt östeuropeiska judar, var kända som storrökare. (Ficher & Emerson 1938: 78 f.) Ur ett överhetsperspektiv var därför konstellationen Schindler och judar följdriktig om rökningen skulle ses som en identitetsskapande faktor. Som jag påvisat var nämligen rökningen en symbol för ohörsamhet och avvikelser i samtiden, för emancipation från tvingande förhållanden och auktoritativa

krav. Inte överraskande hade i den internationella diskussionen också zigenare och turkar utpekats som rökande folk.

Det andra exemplet bygger på en kommentar kring det stränga förbudet mot rökning på restauranger som infördes i New York i april 1995. I en kommentar tvekar Brian Duffy om värdet av reformen. Visserligen är faran med passiv rökning verklig och otvetydig men han ser också tillbaka på 50- och 60-talen med en känsla av saknad. »In simpler times, big cities and small towns buzzed with a sense of community... long nights spent drinking and smoking, talking sports, politics, the news of the day.« Han befarar att förbudet kommer att leda till ännu mer hemmasittande och isolering i ett samhälle som redan visar tydliga drag av upplösning. (U.S. News 1995: 24/4.) Duffy har säkerligen skäl för sin känsla av saknad men en historisk studie om politiken gentemot rökare påvisar att denna gemenskap var manlig och byggde på konstruktionen av kvinnan som moder och hemmafru; den släppte in pojkar men uteslöt flickor från samtalen. Huruvida den hörde hemma i enklare tider beror på om man går tillbaka till 20-talet då den manliga överordningen var mindre övertalande liksom den nationella välfärdsstaten. Likaväl sade min undersökning att det finns få säkerheter att uttala om passiv rökning, såväl medicinskt som socialt. Å andra sidan innebär inte de amerikanska lagarna någon aldrig tidigare skådad hörsamhet inför krav motiverade med vetenskapen, bildningen eller de goda sederna. Den kan också kommentera den gamla myten att rökningen infördes till Europa av amerikanska soldater efter andra världskriget. Som Sven-Åke Lindgren

mycket riktigt påtalar var det USAs deltagande i första världskriget som fick den amerikanska staten att släppa den stränga lagstiftningen mot tobaken. (Lindgren 1993: 133 f.)

Det tredje exemplet gäller den affischkampanj mot rökningen i Sverige som anspelade på unga kvinnor och sexualitet. En ung, ledsn kvinna tittar på betraktaren och rubriken på affischen säger Våldtagen av en Prince. Också bilder av lungor finns på affischen. Denna statliga reklam uppfattades som djärv och nyskapande och väckte också negativa reaktioner för sin våldsamhet. En titt på hur rökningen framställdes före andra världskriget visar att nyskapandet inte gick långt utöver tidigare samordningar. Snarare är det överraskande hur väl den faller in i den diskursiva tradi-

tionen från den tiden. Anspelningar på unga kvinnor och sexualitet har varit ett genomgående drag i kampen mot tobaken, liksom metaforer som sirener och prinsar, liksom antydningarna om sexuellt överförbara sjukdomar, liksom estetiseringen av inre organ som en anspelning på nya statusbärande kategorier. I ett land med ekonomiska svårigheter, nationella spänningar och strider kring fördelningspolitiken, med ifrågasatt kvinnlighet och ungdom fortsätter kampanjen en nedärvd diskursiv repertoar där syftet motiverar kraftfulla attacker och skräckbilder, precis som förutsattes under början av seklet. Därmed blir affischen också en kommentar till såväl några av samtidens frågor i vilka tobaken vävs in i problemformuleringarna och lösningsförslagen som till några av historiens skarpare strider.

Referenser

Diverse

Riksdagens handlingar och protokoll.

Tidningar: *Arbetet*, *Stockholms Dagblad* och *Svenska Morgonbladet*.

Tidskrifter: *Mother Jones*, *Social tidskrift*, *U.S News*.

Litteratur

Andersson, Axel (1921.) En folkfiende. Några ord i tobaksfrågan. *Småskrifter utgivna av Svenska Missionsförbundets ungdom*, nr 21, Stockholm.

Andersson, Lars I (1995.) *Kommunalskattefrågan under mellankrigstiden. Skatterättvisa i och mellan kommuner*. Lund University Press.

Baron, Lawrence (1982.) Noise and Degeneration: Theodor Lessing's Crusade for Quiet. *Journal of Contemporary History*.

Bech, Ulrich (1994.) D'une théorie critique de la

sociale vers la théorie d'une autocritique sociale. *Déviance et société*.

Becker, Howard S (1963.) *Outsiders: a Study in the Sociology of Deviance*. New York.

Beisel, Nicole (1990.) Culture, Class and Campaigns against Vice in Three American Cities. *American Sociological Review*.

Berg, Henrik (1915.) *Om tobak*, Uppsala

Berggren, Henrik (1995.) *Seklets ungdom. Retorik, politik och modernitet 1900–1939*, Tiden, Stockholm.

Berger, Peter L (1994.) Furtive Smokers – and What They Tell Us about America. *Commentary*.

Berglund, Per-Olof (1920.) *160 läkare om tobaken. Tobaksbrukets skadlighet av vetenskapliga auktoriteter belyst från de mest olika synvinklar*. Stockholm.

Brock, Fritz H: son (1910.) Till frågan om vår to-

- baksbeskattning. *Statsvetenskaplig tidskrift*.
- Carlsson, Sten & Rosén, Jerker (1980.) *Svensk historia*, 2. Stockholm.
- Cohen, Albert K (1966.) *Deviance and Control*. New Jersey.
- Duclos, Denis (1994.) Quand la tribu des modernes sacrifie au dieu risque (Mary Douglas et le risque comme concept culturel). *Déviance et Société*.
- Eriksson, Bengt Erik & Palmblad, Eva (1995.) *Kropp och politik*. Carlsson, Stockholm.
- Ficher, Irving & Emerson, Haven (1938.) *How to Live. Rules for Healthful Living Based on Modern Science*. New York & London.
- Foucault, Michel (1980.) *Truth and Power* i Gordon, Colin, ed.; *Power and Knowledge*. Brighton.
- Foucault, Michel (1985.) *The Use of Pleasure*. New York.
- Foucault, Michel (1990.) *Sexualitetens historia*, I. Gidlund, Stockholm.
- Fox, Richard Wightman (1993.) The Culture of Liberal Protestant Progressivism 1875–1925. *Journal of Interdisciplinary History*.
- Gruber, Max von (1909.) *Die Pflicht Gesund zu Sein*. München.
- Gusfield, Joseph (1986.) *Symbolic Crusade: Status Politics and the American Temperance Movement*. Westport. Conn.
- Haselbach, Dieter (1995.) Political Correctness: Zur gegenwärtigen politischen Kultur im Nordamerika. *Neue Politische Literatur*
- Höijer, Axel (1933.) *Nikotinet och den unga kvinnan. Dialog mellan en ung dam och en hygieniker*.
- Krockow, Christian von (1990.) *Ett tyskt århundrade*. Tiden, Stockholm.
- Kymlicka, Will (1990.) *Contemporary Political Philosophy. An Introduction*. Clarendon, Oxford.
- Labisch, Alfons (1985.) Doctors, Workers and the Scientific Cosmology of the Industrial World. The Social Construction of Health and the »Homo Hygienicus«. *Journal of Contemporary History*.
- Laurent, Emil (1896.) *Nikotinismen eller tobaksförgiftningen*. Stockholm.
- Lickint, Fritz (1940.) *Tabakgenuss und Gesundheit*, Hannover.
- Lindgren, Sven-Åke (1993.) *Den hotfulla njutningen. Att etablera drogbruk som samhällsproblem 1890–1970*. Stockholm–Stehag.
- Lundkvist, Sven (1977.) *Folkbrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*. Stockholm, Sober.
- Maillard, Jean de (1995.) Critique d'une religion nouvelle. En réponse à Stephan Alamowitch. *Commentaire*.
- Marmot, Michael G (1994.) Social Differentials in Health within and between Populations. *Daedalus*.
- Marsh, Alan & McKay, Stephen: *Poor Smokers*, 1994. Policy Studies Institute, London.
- McDonald, Robert H (1994.) Reproducing the Middle-Class Boy: From Purity to Patriotism in the Boy's Magazine 1892–1914. *Journal of Contemporary History*.
- Mendus, Susan (1989.) *Toleration and the Limits of Liberalism*. Macmillan, Basingstoke.
- Mosse, George L (1982.) Nationalism and Respectability: Normal and Abnormal Sexuality in the Nineteenth Century. *Journal of Contemporary History*.
- Musgrave, Robert A (1985.) *Public Finance and Distributive Justice* i *Public Choice, Public Finance and Public Policy. Essays in Honour of Alan T Peacock*. Blackwell, Oxford.
- Müller, Hans-Peter (1992.) *Sozialstruktur und Lebensstile: der neue theoretische Diskurs über soziale Ungleichheit*. Sührkamp, Frankfurt am Main.
- Nilsson, Kjell & Sunesson, Sune (1988.) Konflikt, kontroll, expertis. *Lund Studies in Social Welfare*, nr 1. Arkiv, Lund.
- Nye, Robert A (1982.) Degeneration, Neurasthenia and the Culture of Sport in Belle Epoque France. *Journal of Contemporary History*.
- Olsson, Lars (1988.) Våra gamla kolleger, yrkets veteraner, de som passerat 35-årsstreck... Om arbete och hälsa bland svenska typografer 1900–1970. *Arbetets historia*, Föreläsningar i Lund, nr 2.
- Palmblad, Eva (1990.) *Medicinen som samhällslära*. Daidalos, Göteborg.
- Philip, Kjeld (1947.) Liberalistisk socialpolitik. *Statsvetenskaplig tidskrift*.
- Poucel, J (1937.) *Le tabac et l'hygiène*. Paris.
- Rothstein, Bo (1994.) *Vad bör staten göra? Om väl*

- färdsstatens moraliska och politiska logik. SNS, Stockholm.
- Santesson, Carl Gustaf (1902.) *Om tobak, dess bruk och missbruk*. Stockholm.
- Sauerbruch, Ferdinand (1939.) *Arzt, Alkohol und Tabak*. Berlin-Dahlem.
- Seidman, Steven (1994.) *Contested Knowledge. Social Theory in the Postmodern Era*. Blackwell, Oxford.
- Selldén, Hjalmar (1893.) Om nikotinismen eller den kroniska tobaksförgiftningen. *Småskrifter utgivna av föreningen Bort med tobaken*, nr 2. Stockholm.
- Selldén, Hjalmar (1897.) Varning för det onaturliga bruket af tobak. *Småskrifter utgivna av föreningen Bort med tobaken*, nr 4. Stockholm.
- Soloway, Richard (1982.) Counting the Degenerates: The Statistics of Race Deterioration in Edwardian England. *Journal of Contemporary History*.
- Thunberg, Torsten (1915.) Tobak. *Småskrifter utgivna av Sveriges lärares nykterhetsförbund*. Uppsala-
- Toler, John (1992.) *Per Jönsson Rösiö. »The Agrarian Prophet«*. A&W, Stockholm.
- Trentmann, Frank (1994.) Civilisation and Its Discontents. English Neo-Romanticism and the Transformation of Anti-Modernity in Twentieth-Century Western Culture. *Journal of Contemporary History*.
- Waldenström, Paul Peter (1893.) Böra troende begagna tobak. *Småskrifter utgivna av föreningen Bort med tobaken*, nr 1. Stockholm.
- Weber, Eugen (1982.) Decadence on a Private Income. *Journal of Contemporary History*.

Summary

The day of the ashtray is over The construction of the active and passive smoker 1870–1939

This article examines the discourse on smoking in Sweden in the decades around 1900. Partly imported and partly grown out of domestic circumstances, the struggle against tobacco heavily permeated social discourse. Entering the debate on national rejuvenation and class conflict, parliament on several occasions was forced into action, though not taking legal action but relying on taxation and administration for curbing smoking in society. Using a discursive method I state that the discourse on the threat of tobacco has not changed substantially over the century, but the power of professional knowledge has certainly increased. The argument is that the struggle against tobacco emanates from the progressive discourse which, however,

conflicts with other social discourses and, more importantly, with the big political conflicts. The upsurge for policies against smoking in recent decades, therefore, does not depend on new knowledge, but on the fact that the construction of the dangerous smoker fits into the discourses on the big issues in contemporary society. Now, as a hundred years ago, a progressive discourse questions social life but cannot refrain from thereby becoming entangled in the struggle over material resources and social control in a Swedish society that is heavily conflictual. Without such conflict, the discourse on tobacco would probably be less convincing as was the state from the 1930s to the 1950s when social and political philosophy followed other paths.